

Tasavvufî Düşüncede Akıl ve Attâr'ın Rubâîlerinde Akıl Mefhumu

The Mind in Sufi Thought and Its Conceptualization in Ferîdüddîn Attâr's Rubai Poems

Serpil KOÇ¹

Öz

Konusu bakımından genel olarak felsefi ve tasavvufî düşünceleri özlü bir şekilde anlatan rubâî nazım şekli, mutasavvîf şairler arasında da rağbet görmüş bir nazım şeklidir. Fars edebiyatında başta divanları olmak üzere diğer manzum eserlerinde rubâî nazım şeklinde şiirler söylemiş mutasavvîf şairler olduğu gibi bu nazım şeklinde müstakil bir mecmua oluşturacak kadar rubâî söylemiş şairlere de rastlamak mümkündür. Bu bağlamda İranlı meşhur şair ve mutasavvîf Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221)'ın kendisine aidiyeti kesinlik kazanmış sekiz eserinden biri olan ve ihtiva ettiği konu çeşitliğine göre eli babdan müteşekkil *Muhtârname* adlı rubâî mecmuası, bir örnek teşkil etmektedir.

Rubâî nazım şekli üzerinden felsefi ve tasavvufî düşüncelerin şiirsel söylem içerisinde değerlendirilmesinin hedeflendiği bu çalışmada; Ferîdüddîn Attâr'ın tasavvufî düşüncesinin felsefi yönünü ortaya koyması bakımından *Muhtârname*'sinden seçilmiş örnek rubâîlerden istifadeyle, akıl mefhumu ve müstakilen Attâr'da akıl ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Akıl, Ferîdüddîn Attâr, Muhtârname, Rubâî

ABSTRACT

Quatrain/rubai poetry generally illustrates philosophical and mystical thoughts in a concise way and has been a popular form of poetry among the mystic Sufi poets. Poets in the Persian literature can be found to have written rubai poems in their works, especially those known as diwans. Poets are also found to have written enough quatrain poetry to form a separate book consisting of poems solely in the form of rubai. Within this framework, the rubai poetry book *Mukhtâr-Nâma*, one of the eight works confirmed to have belonged to the famous Iranian poet and Sufi Ferîduddîn Attâr (d. 618/1221) and composed of 50 chapters (called "sections") in terms of the variety of subjects it contains, is an example.

This study aims to evaluate philosophical and mystical thoughts in a linguistic and intellectual context with respect to the rubai poetic discourse and to analyze the concept of mind and the concept of partial mind, which Attâr independently discussed, through the sample of rubai poems selected from the *Mukhtâr-Nâma* with the aim of the understanding the philosophical aspect of Ferîduddîn Attâr's mystical thought.

Keywords: The mind, Ferîdüddîn Attâr, Mukhtâr-Nâma, rubai

¹Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mardin, Türkiye

ORCID: S.K. 0000-0002-2353-2785

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Serpil KOÇ (Dr. Öğr. Üyesi),
Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mardin, Türkiye
E-posta: serpilkokonuksever@artuklu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 03.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

16.09.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

04.10.2022

Kabul/Accepted: 08.10.2022

Atıf/Citation: Koc, Serpil. "Tasavvufî Düşüncede Akıl ve Attâr'ın Rubâîlerinde Akıl Mefhumu." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 41 (2022), 403-422.
<https://doi.org/10.26650/jos.1082125>

EXTENDED ABSTRACT

Rubai poems involve a variety of subjects from love and mysticism to philosophy and wisdom and are a difficult form of poetry to express, due to both its compact format and strong impact on readers. The rubai format has become popular among poets, with this distinctive feature separating it from other forms of poetry. The *Mukhtâr-Nâma*, or *Rubâinâme* as it is also known, was written by the famous Iranian poet and sufi Ferîdüddîn Attâr and stands out in this regard. Although Attâr's rubai in this book are covered under the three main topics of *aşıkâne* [pertaining to lovers], *sufîâne* [pertaining to mysticism], and *Hayyâmnâme* [pertaining to love], its main influence on his followers were the rubai poems in the *sufîâne* section. Mawlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî (d. 672/1273), Saadi Shîrâzî (d. 690/1292), Mahmûd Shabestârî (d.720/1320), Hafîz Shîrâzî (d.792/1390), and Abdurrahman Jâmî (d.898/1492) are some of the important Iranian poets and Sufîs who were inspired by his poems. Through his *Tadhkirat-ul-Awliyâ* [hagiographic collection of Muslim saints and mystics], his divan, and the rubai poetry book *Mukhtâr-Nâma*, Attâr became known as a great masnavi poet in the Iranian literature, with five of the seven poetic works in masnavi-verse form (independent internally rhyming lines) confirmed as belonging to him. Apart from his love-related masnavi poetry book *Khusraw-Nâma*, his other five masnavi poetry books are about Sufism. When considering the influence two of Attâr's masnavi works (i.e., *Mantiq-ut-Tayr* and *Ilâhî-Nâma*) had on Rumi's masnavi, the claim that Attâr's mystical thoughts continued in later Sufîs is a fair one. Attâr is an important name and has had a large impact on the world of Sufî thought with his works. Süleyman Uludağ drew attention to the presence of a pantheistic tendency in Attâr's mystical understanding in the preface of *Tadhkirat-ul-Awliyâ*, but this tendency did not take on a philosophical or theoretical form.

Not enough information is found about Attâr's life, family, or education. Süleyman Uludağ (cite) assessed Attâr's works, and according to Uludağ, Attâr had been educated in the fields of *hikmat* [mystery], philosophy, *nûcûm* [astronomy], medicine and pharmacy in addition to the education he received in religious sciences such as tafsir, hadith, kalam, and fiqh. Attâr may also have studied these mental and experiential sciences in Nishapur, which was the science and wisdom center of the period. The fact that Attâr extensively mentioned Abu Said Ebu'l-Hayr in his masnavi works such as *Asrâr-Nâma*, *Ilâhî-Nâma*, and *Mantiq-ut-Tayr* has led researchers to think that Attâr might have accepted this person as a spiritual leader or sheikh. This idea is associated with Attâr being Uwaisî and that he'd been accepted as a student and disciple of great figures such as Mansur al-Hallaj (d. 309/922), Abu Sa'id Abu'l-Khayr, and Sanâ'î Gaznavî (d.525/1131).

This study uses the samples taken from Attâr's rubai poetry book *Mukhtâr-Nâma*, which contains 2,088 rubai in 50 chapters and is one of eight of Attâr's works confirmed to belong to him. The study attempts to evaluate the concept of the partial mind in Attâr's poems by focusing on the concept of mind in the context of Sufî thought.

In conclusion, when considering the general and partial classifications of the mind that have been made in Sufi thought, Attâr saw the partial mind as an obstacle on the way to achieving real sense and ingenuity, which is in line with the early Sufis. Although he criticizes the concept of mind in some of his rubai, one must know that the partial mind is what he means in his works.

Giriş

Arapça -dörtlü/-dörtlük kelimesine karşılık gelen rubâî, kendine mahsus aruz ve vezin kalıplarıyla yazılmış dört mısralık bir nazım şeklidir. Farsçada bestelenip bestelenmemiş olmasıyla rubâî; -dübeyti “iki beyitlik şiir”, -terâne olarak anılmaktadır. İran edebiyatında ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte araştırmalar rubâînin İslâm öncesi döneme dayandığına işaret etse de İslâm sonrası dönemde bu nazım şeklinin Sâmanîler döneminde ortaya çıktığı ve Rûdekî¹ (ö. 329/941)'nin de bu dönemin en büyük rubâî şairi olduğu yönünde genel bir kabul mevcuttur.²

Konusu bakımından; lirik, felsefî ve tasavvufî olmak üzere üç başlık altında incelenen rubâî nazım şeklinde Rûdekî, Ferruhî-yi Sistânî (ö. 429/1037-38), Unsurî (ö. 431/1039-40) ve Mehsetî-yi Gencevî (12.yy) rubâî-i ğinâyî tarzının; Ömer Hayyâm (ö. 526/1132 [?]) rubâî-i felsefî tarzının; Hâce Abdullah Ensârî (ö.481/1089) ve Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221) rubâî-i ârifâne tarzının önemli temsilcileri arasında gösterilmektedir.³

Aşk, tasavvuf, felsefe ve hikmet gibi zengin konu çeşitliğine sahip olan rubâî, gerek kısa ve özlü gerekse de okuyucusu üzerinde etki bırakacak düzeyde kuvvetli bir ifade tarzına sahip olmasıyla söylenmesi oldukça zor bir nazım şeklidir. Diğer nazım şekilleri içerisinde bu ayrııcı özelliğiyle rubâî, mutasavvıf şairler arasında rağbet görmüştür. İranlı meşhur mutasavvıf şair Feridüddîn Attâr'ın *Muhtarnâme*'si ya da bilinen diğer adıyla *Rubâînâme*'si bu yönüyle dikkat çekmektedir. Attâr'ın bu mecmuadaki rubâileri; “âşikâne”, “sûfiyâne” ve “Hayyâmnâme” olarak üç başlık altında ele alınmış ve kendisinden sonra gelen şairleri daha çok “sûfiyâne” rubâileriyle ve eserleriyle etkilemiş olduğuna işaret edilmiştir.⁴ Bu şairler arasında başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) olmak üzere Sa'dî-yi Şîrâzî (ö.690/1292), Mahmûd-ı Şebisterî (ö.720/1320), Hâfız-ı Şîrâzî (ö.792/1390), Abdurrahman Câmî (ö.898/1492) gibi İranlı mutasavvıfların ve şairlerin isimlerini zikretmek mümkündür.

Aynı zamanda *Tezkiretü'l-evliyâ* dışında kendisine aidiyeti kesinlik kazanmış *Dîvân*'ı ve *Muhtarnâme* adlı rubâiler mecmuasıyla birlikte yedi manzum eserinden beşinin mesnevi nazım şeklinde olmasıyla Attâr, İran edebiyatının büyük mesnevi şairi olarak anılmaktadır. *Hüsrevnâme* adlı aşk konulu mesnevisi dışında diğer beş mesnevisi tasavvufidir. Fars edebiyatında seyr ü sülûkun alegorik tarzda ilk örneklerinden biri olan *Mantıku't-tayr*⁵ ve *İlâhinâme* adlı

1 Klasik Farsça şiir söyleyenler ilk anda İran edebiyatına mensup olarak anılıyorsa da aslında çok daha geniş bir coğrafyanın şairleridirler. Nitekim Farsça şairler kaleme alan Rûdekî de Farsça konuşulan coğrafyada hem Afganistan edebiyatı hem de Tacikistan edebiyatı içinde kabul edilmektedir.

2 Şemse'd-dîn Muhammed b. Kaysu'r-Râzî, *el-Mu'cem fî me'âyiri eş'âri'l-'Acem*, nşr. Muhammed Kazvînî, Müderris-i Razavî, (Tahran: 1314 hş.), 88-90; Sîrûs Şemîsa, *Seyr-i Rubâ'î Der Şi'r-i Fârisî*, (Tahran: 1323 hş.), 39. Ayrıca İran edebiyatında rubâî nazım şeklinin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bkz. Mürsel Öztürk, “Rubâî”, *DİA*, c. XXXV, (İstanbul: TDV, 2008), 176-77.

3 Mehmet Sait Çalka, “Klasik Türk Şiirinde Rubâî”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014, 12-13.

4 Sîrûs Şemîsa, *Seyr-i Rubâ'î Der Şi'r-i Fârisî*, 64-70.

5 Güller Nuhoglu, “Fettâhî'nin Hosn u Dil (Hüsn ü Dil)'i ile Fuzûlî'nin Sıhhat ve Maraz'ının Mukayesesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, sy. 38 (2021), 92.

iki mesnevisi Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine tesiri bakımından değerlendirildiğinde, Attâr'ın tasavvufî düşüncelerinin kendisinden sonraki mutasavvıflarda da devam ettiği düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, hem Attâr hem de Mevlânâ tasavvufî şiirde kendilerine mânevî öncü kabul etikleri, Senâî'nin izinden gitmişlerdir.⁶

Uludağ, *Tezkiretü'l- evliyâ*'ya'nın önsözünde Attâr'ın tasavvufî anlayışını şu sözlerle ifade etmektedir:

*“Tezkiredeki tasavvuf anlayışı mücerred, nazari ve felsefi bir mahiyette değildir; fakat şekilci, akılcı, zahirci ve nasçı da değildir; olabildiğince muşahhas ve serbesttir. Tezkiredeki mistik duyuş ve düşünüşün temel karakteri, panteist inanış ve düşünüş tarzına â'zami derecede yaklaşmış olmakla beraber hiçbir zaman ona dönüşmemiş; daima basitliğini, sadeliğini açıklığını, anlaşılrlılığını ve çekiciliğini muhafaza etmiştir...”*⁷

Buna göre Uludağ, Attâr'ın tasavvufî anlayışında panteistik bir temayülün bulunduğu ancak bu temayülün felsefî ve nazari bir hâl almadığına dikkat çekmektedir.

İslâm tasavvufunda özel bir yere sahip olan Attâr'ın hayatı, ailesi, eğitimi hakkında yeterli bilgiler olmasa da tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi dinî ilimlerin yanında; hikmet, felsefe, nücüm, tıp ve eczacılık gibi alanlarda da tahsil görmüş olduğu yönünde eserleri üzerinden bir değerlendirmede bulunan Süleyman Uludağ, Attâr'ın bu aklî ve tecrübi ilimleri dönemin ilim ve irfan merkezi olan Nişabur'da tahsil etmiş olabileceğini ifade eder. *Esrârname*, *İlâhiname* ve *Mantikut't-tayr* gibi mesnevilerinde Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'dan çokça söz etmesi, araştırmacıları Attâr'ın kendisine bu zatı mânevî bir şeyh kabul etmiş olabileceği düşüncesine sevk etmiştir. Bu düşünce de Attâr'ın üveysî olmasıyla ilişkilendirilmiş; mârifet ve hakikat yolunda Hallac-ı Mansûr (ö. 309/922), Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ve Senâî-yi Gaznevî (ö.525/1131) gibi büyük şahsiyetlerin talebesi ve müridi kabul edilmiştir.⁸

Attâr, ortaya koyduğu eserleriyle tasavvufî düşünce dünyasına nüfuzlu etkide bulunmuş önemli bir isimdir. Bu bağlamda çalışmaya bir sınırlama getirerek kendisine aidiyeti kesinlik kazanmış sekiz eserinden biri olan 2088 rubâî ve elli bölüm üzere müteşekkil *Muhtârname* adlı rubâî mecmuasından hareketle, tasavvufî düşüncede “akıl” mefhumu üzerinde durularak mecmuadan seçilmiş örnek rubâîlerden istifadeyle, Attâr'da akıl konusu ele alınmıştır. Çalışmada, Muhammed Rızâ Şefî-i Kedkenî'nin hazırlayıp yayınlanmış olduğu *Muhtârname*⁹'nin tenkitli metinden ve bu tenkitli metin üzerinden araştırmacı Fatma Kopuz'un “Ferîdüddin-i Attâr ve Muhtârname'sinin Türkçeye Çevirisi”¹⁰ başlıklı hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinden istifade edilmiştir. Ancak çalışmadaki örnek beyitlerin tercümesi tarafımızca yapılmıştır.

6 Hicabi Kırlangıç, “Mevlâna'da Senâî Etkileri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/28 (2009/1), 8.

7 Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, haz. Süleyman Uludağ, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, (Giriş) 1984, 6.

8 Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 9-23; Ayrıca bkz. Devletşah-i Semerkandî, *Tezkiretü'ş-şuarâ*, nşr. Muhammed-i Remezanî, Tahran 1338 hş., 140-145; M. Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Feridüddin”, *DİA*, c. IV, (İstanbul: TDV,1991), 95-8.

9 Muhtârname'nin tenkitli metni için bkz. Feridüddîn Attâr Nişâbüri, *Mecmûa-i Rubâiyyât [Muhtârname]*, Mukaddime ve tsh. Muhammed Rıza Şefî-i Kedkenî, Tahran: İntişârât-i Tûs, Çâphâne-i Zer,1357 hş.

10 Bahsi geçen çalışma için bkz. Fatma Kopuz, “Ferîdüddin-i Attâr ve Muhtârname'sinin Türkçeye Çevirisi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Tasavvufî Düşüncede Akıl

Sözlükte, -düşünme, -anlama, -kavrama ve davranışlarını ayarlama melekesi, -us anlamlarına karşılık gelen “akıl”¹¹; “Allah’ın ilk yarattığı varlık”¹² olarak kabul edilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm kavramları sözlüğünde; “*ilmi kabul etmeye hazır olan güce denir. Bu güç ile insanın elde ettiği ilme denir*”¹³ şeklinde tarif edilmiştir.

Zaman içinde İslâm filozofları, kelâm âlimleri ve sûfî düşünürler aklın tarifi ve mahiyeti açısından farklı yaklaşımlar ortaya koymuş olsalar da aklı, ilahî irtibattan müstakil bir varlık olarak görmemişlerdir. Bilhassa da Ehl-i sünnet kelâmcılarının “*Akl ilâhî hitabı anlamaya yarayan bir alettir*” şeklindeki tarifi sûfilerce de benimsenmiştir. İlk dönem zâhid ve sûfî düşünürler, hadis ve fıkıh âlimleri daha ziyade dinî ve ahlâkî açıdan aklın sağladığı faydalar üzerinde durarak aklın mahiyetinin tahlili ve tarifıyla pek ilgilenmemişlerdir. Onlar akli, dinin emir ve yasaklarına göre yaşayarak âhiret için edinilecek kazanımların bir vasıtası kabul etmişlerdir. İlk dönem sûfilerinden hadis, kelâm ve tefsir âlimi Muhâsibî (ö. 243/857) ve velîlik hakkında görüşleriyle Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibi sûfiler, akli nefsanî arzular karşısında üstün güç görmüşlerdir. Aklın ilâhî hakikatleri, gayb âlemi ve âhiret hâllerine ilgili hususları bilme konusunda yetersiz olduğu düşüncesini savunan sûfiler, bu hususlarda nazarı aklın âciz olduğunu savunmuş olmakla, Allah’ın varlığını ilmî ve akli delillerle ispatlamaya çalışan filozof ve kelâmcılardan ayrılmışlardır. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859 [?]) gibi sûfiler, Allah’ı yine O’nun tarifleriyle bildiklerini söylerken bu meselede akli delillere başvurmanın gereksizliğini savunmuşlardır.¹⁴ Cüneyd-i Bağdâdî, tevhid mertebelerinden avamın tevhidini; ikrar, tenzih, akıl ve akli delillere dayanmasıyla havassın tevhidinden ayrıldığına işaretler, bu hususa dikkat çekmiştir.¹⁵ Ebü’l-Hüseyn en-Nûrî, (ö. 295/908) de “*Allah’ın varlığının delili bizzat Allah’tır*” diyerek, aklın âcizliği sayılan hususlarda ittifak etmiştir.¹⁶ İbn Atâ (ö. 309/922) akıl için kulluğun gereğini yerine getirmeye yarayan bir alet olduğu yönündeki görüşüyle akli tamamen yok saymamış, ancak onun Allah’ı bilemede âciz ve yetersiz kalacağına işarette bulunmuştur.¹⁷

Büyük İslâm düşünürü Gazzâlî (ö. 505/1111); “*Akl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Aklın üstünde diğer bir idrak gücüne göre de aklın sağladığı bütün bilgilerin doğru olmaması mümkündür. Bunun böyle olmadığını nereden bilelim*”¹⁸ diyerek akla karşı şüphecî bir yaklaşım ortaya koyarak Hâris el-Muhâsibî, Kuşeyrî ve Hücvîrî gibi

11 <https://sozluk.gov.tr/> “akıl” erişim 23.10.2021

12 Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs amme's-tehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, thk. Ahmed el-Kalâş, Kahire, c. I, 309.

13 Rağîb el-İsfahanî, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010, 715.

14 Süleyman Uludağ, “Akıl”, *DİA*, c. II, (İstanbul: TDV, 1989), 246-47.

15 Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *DİA*, c. VIII, (İstanbul: 1993), 120.

16 Uludağ, “Akıl”, 246.

17 Reşat Öngören, “İbn Atâ”, *DİA*, c. XIX, (İstanbul: TDV,1999), 336.

18 Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, nşr. Cemil Salibâ, Kâmil Ayyâd, Dimaşk: y.y., 1956, 6.

mutasavvıflara benzer bir yaklaşımla akılı ikinci plana atmıştır.¹⁹

Sûfi düşüncede Allah'ın bir hücceti sayılan “akıl” *küllî* ve *cüz'î* olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu iki akıl çeşidinden *cüz'î* akıl, küllî akıl karşısında yetersiz ve değersiz görülmüş, ancak bilgi edinme kaynağı olmasıyla da tamamen yok sayılmamıştır.²⁰ Buna göre mutasavvıf âlimlerin ikinci plana atıp eleştirdikleri *cüz'î* akılla, tasavvufi bilginin vasıtası olan akıl birbirinden ayrılmaktadır.²¹

Genel olarak akıl için yapılmış *küllî akıl* ve *cüz'î akıl* sınıflamasına göre, Attâr'ın da bu ilk dönem sûfilerine benzer bir yaklaşımla *cüz'î* akılı, hakikati anlamda ve mârifete ulaşmada bir engel gördüğünü söylemek mümkündür. Bazı rubâilerinde akla yönelik eleştiri mahiyetinde göndermelerde bulunmaktadır. Bu sebeple Attâr'da akıl ile ilgili düşünceler değerlendirilirken kastedilenin *cüz'î* akıl olduğunu bilmek gerekir.

Çalışmanın devamında; Attâr'ın *Muhtârname* adlı rubâi mecmuasından seçilmiş rubâi örnekleri üzerinden öne çıkan “akıl” mefhumu ele alınacaktır.

Attâr'da Akıl

Attâr'ın tasavvufî yaklaşımına göre insan ancak üzerinde taşıdığı varlık perdelerinden kurtulunca Hakk'a vasil olabilir. Bunun için izlenilmesi gereken yol şu şekilde tarif edilmiştir:

“... peygamberler dahil biz insanlar aklımızla Allah'ı bulamaz, anlayıp kavrayamayız. Bizim akıl ve düşüncemiz O'nu anlama konusunda bir zerrenin bütün kâinatın özünü anlamak istemesi veya bir şebnemden uçsuz bucaksız bir denizde yüzmeye kalkışması gibidir. Allah'ı bulmak için tek yol vardır; o da kendini bilme, nefsinin ıslah etme, şehveti yenip unutmaya ve Hakk'ın varlığında yok olma yoludur. Diğer bir ifade ile hakikat âlemine vâkıf, vahdet ve ahadiyyete vâsıl olmak için akıl, ilim ve dedikoduyu bırakmak, “nasıl ve niçin”e, hatta bütün sorulara son vermek, kendini yok farzedip cismanî âlemden, bilgi gururundan, çocuksu heveslerden, her türlü aşırı isteklerden uzaklaşmak ve aşk ateşinde yanıp mutlak varlıkta yok olmak gerekir. Çünkü duyular âleminin dışında akıl ötesi gerçek, akıl üstü aşk ancak hal ve zevk ile anlaşılır”²²

Attâr, tasavvufî mesnevisi *Esrârname*'de hakikate ancak kalp ile vasil olunabileceğine işaretler, aklın aşkın gerisinde kaldığına dikkat çekmiştir.²³ Attâr'a göre ilâhî hakikatlerin idrakinde akıl yetersiz olmaktan ziyade bir engeldir. Burada kastedilen akıl, duyular yoluyla bilgiyi kavrayan ve akıl ötesinin, yani gaybî âlemin bilgisine ulaşmada yetersiz olan akıldır. Zira duyular âleminin, yani şehâdet âleminin ötesine ulaştırılan vasıta akıl değil, keşf ve ilhâmdır.

19 Uludağ, “Akıl”, 246.

20 Kamuran Gökdağ-Yunus Cengiz, “Oluşun Akıl ve Ahlak Ötesi Hali: Mevlânâ'da Özgürleşme Ya Da Kendini Aşma Pratiği Olarak Fenâ”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* 13, sy. 1 (2021), 229.

21 Ebu Hafız Şehabeddin Ömer b. Muhammed Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf Avarifü'l-Maarif*, trc. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018, 563, 571.

22 M. Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddin”, 96.

23 Fatma Kopuz Çetinkaya, “Tasavvufî Bir Metin Olarak *Esrârname*'nin Edebî Dili”, içinde *Uluslararası Tasavvuf ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, ed. Asuman Gökhan, (Uluslararası Tasavvuf ve Edebiyat Sempozyumu, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2021), 169.

“...علما گویند، خدای را به دلیل عقل بیاید دانست. عقل خود بذات خود نابینا است به خدا راه ندانست...”²⁴

[...Ulemâ, Allah'ı akıl vasıtasıyla bilmek gerekir der. Akıl bizzat kendisi kördür, Yüce Allah'a giden yolu bilemez...]

“...گفتند دلیل چیست به خدای گفت، خدای گفتند پس حال عقل چیست گفت، عقل عاجزی است و عاجز دلالت

نتوان کرد جز بر عاجزی که مثل او بود...”²⁵

[...Allah'ın delili nedir, diye soruldu. Allah'ın delili Allah'tır, diye cevap verdi. Pekâlâ aklın kuvveti nedir, diye soruldu. Akıl âciz biridir ve âciz olan kendisi gibi âciz olandan başka birine delalet edemez, diye cevap verdi...]

“...چون حق ظاهر شود عقل معزول گردد هر چند حق به مرد نزدیک می‌شود عقل می‌گریزد زیرا که عاجز است

عاجزی را هم ادراک به عاجزی بود و معرفت ربوبیت نزدیک مقربان حضرت باطل شدن عقل است از بهر آن که عقل

آلت اقامت کردن عبودیت است نه آلت دریافتن حقیقت ربوبیت...”²⁶

[...Hak âşikâr olduğu vakit, akıl azledilmiş olur. Ne kadar çok Hak beşere yakın olursa, o kadar çok akıl hızla uzaklaşır. Zira akıl, âcizdir. Âciz olan ancak âciz olanı idrak edebilir. Hazrete yakın olanların nezdinde, rubûbiyetin mârifeti, aklın batıl olmasıdır. Zira akıl, ubûdiyetin yerine getirilmesi için bir âlettir. Rubûbiyetin hakikatını elde etmenin âleti değildir...]

Akıl, kulluğun gereğini yerine getirmeye yardımcı olan bir âlettir. Kişi, akıl sayesinde irade kuvveti kazanıp tedbirli davranarak iyi olana yönelir. Buna göre akıllı da dünyevî olan her şeyden uzaklaşmış; nefsanî arzularından arınmış bir kimse olarak vasıflandırılmaktadır.

“...عقل آلت عبودیت است نه اشراف بر ربوبیت...”²⁷

[...Akıl, ubudiyetin âletidir; rubûbiyete eşraf değildir...]

“...عقل آن است که ترا دور کند از مواضع هلاک...”²⁸

[... Akıl, seni helâk olmaktan uzak tutan şeydir...]

“...عاقل آن است که از هرچه ترسد پیش از آنکه در او قند کار آن بساز...”²⁹

[...Akıllı korktuğu şeylerin başına gelmesinden önce ona hazırlık yapan kişidir...]

“...نافعترین عقلی آن بود که ترا شناساگرداند تا نعمت خدای بر خودبینی و یاری دهد تو را بر شکر آن و بر خیزد

به خلاف هوا...”³⁰

[...En faydalı akıl, sana Yüce Allah'ın nimetini tanıtan ve hevânın aksine o nimete şükretmene yardımcı olan akıldır...]

“...زیرک و دانا آن است که خراب کند دنیا را، و بدان خرابی دنیا آخرت را بنیاد کند...”³¹

[...Zeki ve âlim kişi dünyayı harap eden ve harap ettiği dünyanın yerine âhireti inşa edendir...]

24 Şeyh Feridüddin Attâr Nişâbüri, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, nşr. R. A. Nicholson, (Mukaddime: Merhûm Kazvîni), Tahran: İntişârât-i Safî Alişâh, 5.bs., 1385 hş., 573.

25 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 402.

26 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 637.

27 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 357.

28 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 412.

29 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 654.

30 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 404.

31 Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 83

Buraya kadar *Tezkiretü'l-evliyâ*'da yer alan ilk dönem sûfilerinden Hasan Basrî (ö. 110/728), Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853), Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908), Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910), İbn Atâ (ö. 309/922), Vâsîfî (ö. 320/932'den sonra), Ca'fer el-Huldî (ö. 348/959), Harakânî (ö. 425/1033) gibi büyüklerin menkıbelerinden hareketle Attâr'ın akla yaklaşımının bu ilk dönem sûfilerinin yaklaşımıyla benzerlik gösterdiğine dikkat çekildi. Çalışmanın devamında örnek rubâîlerle müstakilen Attâr'da akıl mefhumu üzerinde durulacaktır.

Yaratıcının bahsettiği “akıl” sayesinde insan, mahlûkat içerisinde derecesi bakımından eşref-i mahlûk olmaktadır. Bu keyfiyet sayesinde insan bilgiye ulaşır. Ancak bu bilginin sınırlı oluşuyla, ezeli ve ebedî olan yaratıcının mâhiyetini akıl vasıtasıyla tam olarak bilemez. İnsanın sahip olduğu ilâhî isim ve sıfatları müdrîk gücü, kendisine Allah'ın güzelliklerini müşâhede etmeyi ve her bir tecellide onun nurunu görmeyi mümkün kılar. Bu sayede beşerî, yani gayri ilâhî tüm vasıflarını Zât'ın tecellisiyle yok eden insan, Zât'ın bilgisine ulaşır ilâhî tecelli vasıtasıyla “varlık” kazanmış olur.³² Attâr'a göre insan yaratıcıyı akıl yoluyla vasfetmeye çalışsa da O'nun mutlak birliğini idrak edebilmekten âcizdir.

در وصف تو، عقل، طبع دیوانه گرفت
جان تن زد و با عجز به هم خانه گرفت
چون شمع تجلی تو آمد به ظهور
طاوس فلک، مذهب پروانه گرفت³³

[*Seni vasfederken akıl, oldu deli dîvâne/ Akıl yetersiz kalınca âcizliğinden hapsoldü can bedene/ Zuhur edince senin tecellinin mumu / Yol aldı tâvûs-ı felek pervânenin mezhebine*]

Doğu edebiyatında ilâhî güzelliklerin timsali olan ve –cennet kuşu olarak da anılan “tavus”³⁴ Attâr'ın *Mantukut't-ı tayr* adlı mesnevisinde tüyelerinin güzelliğiyle övünen ve bu yönüyle de kibri temsil eden bir imgedir. Tavus, tıpkı diğer kuşlar gibi simurga doğru yapılacak yolcuğun daha en başında yolun meşakkatli olacağı düşüncesiyle bu yolculuğa çıkmak istemez ve hüthüte türlü bahaneler sunar. Kuşların Cebrâil'i olduğunu söyleyerek temsil yönüyle tavus, akli kendisine mâletmektedir. Bu hikâyeden hareketle, ilgili rubâide ise Attâr Allah'a ulaşmada aklın yetersiz kaldığına işaretler, aşkın imgesi “pervane” ile bu yolu aşkla katetmek gerektiğine dikkat çekmektedir.

Allah sahip olduğu sonsuz isim ve sıfatlarla köhne aklın idrakinin ötesindedir. Attâr, “köhne akıl” tabiriyle, cüz'î akli temsil eden beşerî akli kastetmekte ve mâhiyeti bakımından aklın bu çeşidinin Allah'ı tanımada yetersizlik ve sınırlılık yönüne işaret etmektedir. Aşağıdaki rubâide de akıl, bu yönüyle eleştirilmektedir:

32 Ali Tenik-Vahit Gökaş, “Tasavvuf Bilgisi: Allah'ı Allah'la Bilmek İlmine Giriş”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14, sy. 1 (2016), 179.

33 Feridüddin Attâr Nişâbüri, *Mecmûa-i Rubâiyyât [Muhtârname]*, 1. Bab: “Yüce Allah'ın Tevhidi Hakkında” 2. Rubâî, 8.

34 Hakkında bilgi için bkz. Ömür Ceylan, “Tavus”, *DİA*, c. XL, (İstanbul: TDV, 2011), 184-185.

وصفت نه به اندازه عقلی کهن است
 کز وصف تو هر چه گفته آمد، سخن است
 در هر دو جهان هر گلِ وصف که شکفت
 در وادی توحید تو یک خارُبُن است³⁵

[Köhne akıl ölçüp biçemez senin vasfını/ Zira her ne söylenmişse senin vasfın için lakırdı/
 Senin tevhid vâdinde kuru bir diken olur/ Her iki cihanda açılan her bir gül etmek için
 senin vasfını]

Beşerî akıl sayesinde insan, duyularıyla algılayabildiği şeylerin bilgisine ulaşır. Bu durum insanın bilgi ediniminde kendi zâhir yönüyle ilişkilidir. Hakikî bilgiye ise duyulardan nesneye ilâhî feyzle yansıyan hakikatleri algıladığı zaman ulaşır. Allah'ı ilâhî feyz ile tanımaya çalışsan sūfî düşüncede mârifet ilmi, doğrudan Allah'tan gelen bir ilimdir.³⁶ Yine de O'nun ilminden ancak O'nun dilediği kadarı kavranabilir.³⁷

بر وصف تو دستِ عقل دانا نرسد
 و ادراکِ ضمیرِ جان بینا نرسد
 عرشى که دو کون پرتو عَظَمَتِ اوست
 موری چه عجب اگر بدانجا نرسد³⁸

[Akıl sahibinin eli ulaşmaz senin vasfına/ Gören varmaz can derununun idrakine/ Onun
 celâlinin nuru olan iki âlemin arşına/ Neden garip olsun ki bir karınca bile ulaşmazsa]

Beşerî akıl, keyfiyeti bakımından kâmil olmayandır, yani nokсандır. Dolayısıyla noksan olan akılla Allah'ın zâtının bilinmesi mümkün değildir. Bu yönüyle akıl, bizzat Zât'ı gibi kadim bir bilgi olan Allah'ın bilgisini de kavrayamaz. Allah'ı bilme imkânı ve imkânsızlığı üzerine genel olarak mutasavvıflar, Allah'da dair bilginin hakikati üzerinde ittifak sağlanmışlarsa da “Allah'ı sadece Allah bilir” görüşü de tartışılmıştır. Buna göre kişi Allah'ın bilgisine, yani mârifete beşerî akılla değil; Allah'a duyulan aşkın yine Allah'ın lütfu sayesinde hakikat olmasından sonra ulaşır.³⁹

نه عقل به کُنه لایزال تو رسد
 نه فکر به غایت جمال تو رسد
 در کُنه کمالت نرسد هیچ کسی
 کوغیر تو کس تا به کمال تو رسد⁴⁰

[Ne akıl, senin lâyezal künhüne varır/ Ne fikir, senin cemâl mertebene kavuşur/ Senin kemâlinin
 künhüne hiç kimse varamaz/ Zira senden gayrısı senin kemâline nasıl ulaşır]

35 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 1. Bab/ 4. Rubâî, 8.

36 Tenik ve Göktaş, “Tasavvuf Bilgisi”, 188-195.

37 “...Onlar; O'nun ilminden ancak dilediği kadarını kavrayabilirler...” Kur'an: 2/255.

38 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 1. Bab/ 9. Rubâî, 9.

39 Tenik ve Göktaş, “Tasavvuf Bilgisi”, 188-193.

40 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 1. Bab/ 16. Rubâî, 9.

Evrende var olan her zerre yaratıcının kudretinden izler taşımaktadır. Allah, kendi isim ve sıfatlarıyla eşyaya tecellî ederek ilmini böylelikle görünür kılmıştır. Ancak beşerî akıl, bu tecellî nurlarını tam olarak algılayamaz, bunun için derûnî bir tefekkür gerekir.

نه عقل بر سر حد کمال تو رسد
نه جان به سراچه جلال تو رسد
گر جمله ذرات جهان دیده شود
ممکن نبود که در جمله تو رسد⁴¹

[Ne akıl, ulaşır senin kemâlinin mertebesine/ Ne can kavuşur senin celâlinin halvetgâhına/
Görölmüş olsa da tüm zerreleri cihanın/ İmkânı yok erişmek senin cemâline]

کو چشم که ذرہای جمالت بیند
کو عقل که سُدّه کمالت بیند
گر جمله ذرات جهان دیده شود
ممکن نبود که در وصالت بیند⁴²

[Senin cemâlinin bir zerresini gören o göz ki/ Senin kemâlinin eşîğini keşfeden o akıl ki/
Görmüş olsa cümle cihan zerrelerini/ Senin vuslatına ermesi mümkün değil ki]

İlâhî hakikatlerin önünde onları müşâhede etmeye engel yüzlerce perde vardır. Allah'ın tüm isim ve sıfatlarıyla tecellî etmesi için bu perdelerini kalkması ve akıl gözünün açılması gerekir ki ilâhî hakikatler, basîretle görülebilsin. Basîret⁴³ in ise kalple ilişkili olmasıyla “dide-yi behûş” tabiriyle Attâr, zâhir gözün aksine bâsiret nuruyla gören gözü kastedip akıl kelimesini, ilâhî sırları idrak etmede kalp yerine kullanmaktadır.

آن راز که هست در پس صد سرپوش
سرپوش بسوز و باز کن دیده بهوش
در یک صورت اگر نمیابی دید
پس در همه صورتی همی بین و خموش⁴⁴

[O sır ki yüz perdenin arkasında gizli/ Perdeyi yak ve aç akıllı gözünün basîretini/ Bir sûrette
göremiyorsan eğer/ Öyleyse tüm surette gör ve tut dilini]

Aşkın mahallî olan gönölün hakikati bulmada derece olarak akıldan daha ileride olmasına işaretle Attâr, ilâhî yaratıcıya ulaşmada aklın ve onun kazanımı ilmin yetersiz kaldığına dikkat çekmektedir.

41 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 1. Bab/ 18. Rubâî, 9.

42 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 1. Bab/ 38. Rubâî, 11.

43 Basîret için bkz. Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006, 144.

44 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 4. Bab: “Tevhidle İlgili Anlamlar Hakkında” 51. Rubâî, 27.

یارب چه نهان چه آشکارا که تویی
 نه عقل رسد نه علم آنجا که تویی
 آخر بگشای بر دل بسته دری
 تا غرقه شوم در آن تماشا که تویی⁴⁵

[*Ya Rabbim! Âşikâr olan da gizli olan da sensin/ Ne akıl ulaşır ne de ilim olduğun yere
 senin/ Aç artık kilitli gönül kapısını/ Dahıl gideyim ben de tecellilerinin seyrinde sensin*]

در راه تو دانش و خرد مینرسد
 با عشق تو نام نیک و بد مینرسد
 هستی ترا نهایتی نیست از آنک
 هر هست که در تو میرسد مینرسد⁴⁶

[*Sana giden yola akıl ve ilim ulaşturmaz/ Senin aşkınla kimse iyi kötü nam salmaz/ Senin
 mevcudiyetinin yoktur sonu bundan sebep/ Sana erişen var ama herkes sana kavuşamaz*]

Nasıl ki aşk aklın önünde ise âşiklar da hakikati bulma yolunda akıllılardan daha ileridedir.
 Akıl tarafından özgürleşen âşik tüm engelleri aşarak yücelik makamına çıkacaktır.

اول باری پشت به آفاق آور
 پس روی به خاک کوی عشاق آور
 گر میخواهی که سود بسیار کنی
 سرمایه عقل و زیرکی طاق آور⁴⁷

[*Önce bir kez olsun dön sırtını feleğe/ Sonra çevir yüzünü âşıkların mahallesine/ İstiyorsan
 çok fazla kazanç elde etmek/ Akıl ve zekâ sermayesini çıkar feleğe*]

Meşakkatle kat edilen aşk yolculuğunun sonunda insân-ı kâmil makamına ulaşıldığına
 işaretle kişi akıl ve temyiz gücü kazanır. Bu akıl, mârifete ulaşan ilâhî akıldır.

در عالم عشق محو و ناچیز شدیم
 بالای مقام عقل و تمییز شدیم
 گویی هر دم ز عالمی صد چندین
 بگذاشته و اهل عالمی نیز شدیم⁴⁸

[*Aşk âleminde harap ve perişan olduk/ Akıl ve temyiz makamının yücresi olduk/ Sözüm ona
 her an bu âlemden yüz kişi geçti gitti/ Âlemin ehli yine biz olduk*]

Aşk yolculuğunda hakîkate vasıl olmak için cismânî sûretten kurtulmak gerekir ki bunun
 şartı beşerî aklı temsil eden kıt akıldan uzaklaşmaktır. Attâr'ın yerdiği akıl da nefsin istek ve
 arzularına uyan bu kıt akıldır.

45 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 4. Bab/ 85. Rubâî, 30.

46 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 41. Bab: "Âşığm Çaresizliği Hakkında" 18. Rübâî, 197.

47 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 8. Bab: "Fenâya Heveslenmek ve Bekâda Yok Olmak Hakkında" 22. Rubâî, 51.

48 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 6. Bab/ 69. Rubâî, 41.

آنجا که روی به پا و سر نتوان رفت
 و مرغ شوی به بال و پر نتوان رفت
 از عقل برون آی اگر جان داری
 کین راه به عقل مختصر نتوان رفت⁴⁹

[O yer ki oraya ayakla ve başla gidilmez/ Kuş olsan da kanatla gidilmez/ Uzaklaş akıldan henüz hayattayken/ Bu yol küt akılla gidilmez]

Ruh için verilmiş ilâhî bir lütuf olduğuna işaretle Attâr, mârifet kazanımında aklın mânevî yönüne dikkat çekmektedir. Buna göre derecesi bakımından -doğan aklın yüceliğini, yani ilâhî aklı; -baykuş ise aklın zelillliğini, yani beşerî aklı temsil etmektedir.

ای روح! تویی به عقل موصوف آخر
 عارف شو و ره طلب به معروف آخر
 چون باز سفید دست سلطانی تو
 ویرانه چه میکنی تو چون کوف آخر⁵⁰

[Ey ruh! Akılla vasıflandırılan sensin artık/ Ârif ol ve ara mârifete giden yolu artık/ Senin sultanlık elinin beyaz doğanı gibi/ İşin olmaz vîrâneyle yoksa; sen baykuş gibi olursun artık]

ای باز خرد! مباش گمراه آخر
 باز آی به سوی ساعد شاه آخر
 تو یوسف مصر قدسی ای جان عزیز!
 تا کی باشی در بن این چاه آخر⁵¹

[Ey akıl doğanı! Kaybolma artık/ Şahın koluna tekrar dön gel artık/ Ey kudretli can! Sensin kutsal Mısır'ın Yusuf'u/ Bu kuyu dibinden ne zaman çıkacaksın artık]

Akıl, ferâset gücünü îmanın kuvvetinden almaktadır. İlâhî tecellî nurlarının ona ferâset kaynağı olduğu bu akıl, kalp aklıdır. Dolayısıyla gönül de ilâhî tecellî cezbesiyle çoşup şevke gelmektedir.

در عقل اصول شرع از جان بپذیر
 در شرع فروع از ره امکان بپذیر
 ذوقی که به شوق حاصل آید دل را
 در عقل نگنجید به ایمان بپذیر⁵²

[Akıldaki şeriat hükümlerini candan say/ Şeriatdaki esasları kazanç yolundan say/ Şevk ile gönülde hâsıl olan zevki/ Sığmaz akla sen imandan say]

49 Feridüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 8. Bab/ 23. Rubâî, 51.

50 Feridüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 10. Bab: "Ruhla İlişkili Çeşitli Hususlar Hakkında" 2. Rubâî, 61.

51 Feridüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 10. Bab/ 7. Rubâî, 61.

52 Feridüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 11. Bab: "Gayb ve Ruh Sırının Söylenmesinin ve Bilinmesinin Mümkün Olmadığı Hakkında" 7. Rubâî, 65.

Beşerî akıl, ilâhî hakîkatlere ait sırları çözebilecek yetkinliğe sahip değildir. Bunun için müşâhede ve tefekkürle derûnî bilgiye ulaşmak gerekir. Ancak Kur'an akılı olan -ilâhî akıl, yani kalp akılı ilâhî sırların derûnî bilgisine ulaşmayı mümkün kılar.⁵³

هم عقل درین واقعه مضطر افتاد
هم روح ز دست رقت و بر سر افتاد
گفتم که گشایم این گره در سی سال
بود آن گره و هزار دیگر افتاد⁵⁴

[Hem akıl bu işten biçâre hâle düştü/ Hem de ruh gitti elden ve iş başa düştü/ Dedim ki açayım otuz yılda bu düğümü/ Kaldı o düğüm ve binlercesi önüme düştü]

دل وایه و عقل مست و جان حیران است
وین کار نه کار دل و عقل و جان است
ای بس که بگفتاندر هر بابی
پس هیچ نگفتاندر آن کاصل آن است⁵⁵

[Gönül şaşkın, akıl sarhoş ve can hayrandır/Ve bu iş gönlün, aklın ve canın yapacağı iş değildir/ Her babda çok şey söylenmiştir ama/ Onun aslının ne olduğu söylenmiş değildir]

هم عقل طلسم جسم و جان باز نیافت
هم گنج زمین و آسمان باز نیافت
خورشید هزار قرن بر پهلو گشت
یک ذره سراپای جهان باز نیافت⁵⁶

[Bulamadı akıl hem cismin ve ruhun tılsımını/ Hem de yeryüzünün ve gökyüzünün hazinesini/ Güneş binlerce asır döner de etrafında/ Yine de bulamaz dünyanın tek bir zerresini]

Beşerî akıl nefsin arzu ve isteklerine uyar.

مائیم به عقل ناصواب افتاده
دل از شر و شور در شراب افتاده
آزاد ز ننگ و نام سر بر خشتی
در کنج خرابات خراب افتاده⁵⁷

[Biziz akilla günaha düşmüş/ Şer ve fitne dolu gönlümüz şaraba düşmüş/ Şan ve şöretten kurtulmuş kerpiç evin üzerindeki baş/ Harâbatın köşesinde harap düşmüş]

Akıl ve nefis ilişkisine göre akıllı kişi nefsin hile ve tuzaklarının farkındayken akılsız ise bunun aksidir. Zira aklını nefsin terbiyesinde alet olarak kullanan kişi, bu sayede kendi öz benliğine kavuşmuş olur.

53 Tenik ve Göktaş, "Tasavvuf Bilgisi", 185.

54 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 11. Bab/ 11. Rubâî, 66.

55 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 11. Bab/ 21. Rubâî, 67.

56 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 31. Bab: "Sevgilin Vuslatına Erişilemeyeceği Hakkında" 43. Rubâî, 154.

57 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 44. Bab: "Hamriyeler ve Kalenderî Şeyler Hakkında" 50. Rubâî, 212.

ای عقل تو کرده مبتلای خویش
 از عقل، عقیده هر زمانی بیش
 هر لحظه ز عقل، عقبهای در بیش
 فریاد ز عقل مصلحت اندیشت⁵⁸

[*Ey aklına kendini müptelâ etmiş olan! / Akıllı, akıldan daha fazladır her zaman/ Önünde durur sarp bir yamaç akıldan her an/ Senin düşüncen iş bilen akıldan sızlanır feryat figan*]

Hakikat arayışında akıl, aşka yönelir ve teslimiyete geçer. Bu teslimiyet sayesinde ilâhî bilgiyi kazanmanın yolunda beşerî aklın önündeki engeller kalkar. Aksi halde teslimiyetle gerçekleşmeyen bilgi ilâhî muhabbet ve güzellikten uzak kalır.⁵⁹

در عشق رخت علم و خرد باختهم
 چه علم و خرد که جان خود باختهم
 در راه تو هرچه داشتم حاصل عمر
 در باختم و هنوز بد باخام⁶⁰

[*Senin yanağının aşkında ilmi ve aklı yitirmişim/ Ne ilimi ne aklı ben kendi canımı yitirmişim/ Senin yolunda ömrün hâsılı olan her neye sahipsem/ Yitirdim ve hâlen bile tâlihsizim*]

Vefâsızlık yönüyle felekten şikâyet edilirken maddî âlemle ilgili işlerle meşgul olan beşerî akıl da yerilmektedir.

دنیا که جوی وفا ندارد در پوست
 هر لحظه هزار مغز سرگشته اوست
 چیزی که خدای دشمنش میدارد
 گر دشمن حق نه‌ای، چرا داری دوست؟⁶¹

[*Yoktur vefâ ırmağı onun postunda/ Her an binlerce akıl âvâresinin olduğu dünyada/ Allah'ın ona karşı olduğu şey/ Nasıl dostu olur ki Hak düşmanı olmasa da*]

İlâhî isim ve sıfatların tecellî aynası ve ilmin hazinesi olan insan, Allah'ın dışında en kâmil mazhara sahip olmasıyla insan-ı kâmil sıfatını kazanmıştır.⁶² Ancak hakîkati idrak etmede yeterli olgunluğa eremeyen beşerî akıl, tıpkı hiç büyümemiş bir çocuk gibidir, ilâhî tecellilere mazhar olamaz.

58 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 12. Bab: “Kendi Nefsinden Şikâyet Etme Hakkında” 23. Rubâî, 72.

59 Tenik ve Göktaş, “Tasavvuf Bilgisi”, 187-189.

60 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 13. Bab/ 21. Rubâî, 76.

61 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 14. Bab: “Dünyanın Yerilmesi ve Zalim Feleğin Şikâyeti Hakkında” 8. Rubâî, 78.

62 Tenik ve Göktaş, “Tasavvuf Bilgisi”, 178.

هر دل که نه در زمانه روز افزون شد
 نتوان گفتن که حال آن دل چون شد
 بس عقل، که بی پرورش دایه فکر
 طفل آمد و طفل از جهان بیرون شد⁶³

[Anlatılmaz hâli nicedir onun/ Felekteki uzun ömürlü olmayan her gönlün/ Fikir dadısının büyümediği nice akıl var ki/ Çocuk olarak çıktı dışına çocuk geldiği dünyanın]

Beşerî akıl, ilâhî hakikatlerin idrakinde sınırlı olsa da dünyevî hayatta faydalı işler için bir araç olarak kullanılmaktadır. Bazen bu akıl, sahibini kötü işlere de sevk edebilir. Bu yönüyle beşerî akıl, nefse benzer.

گاهی ز غم نفس و خرد میگیریم
 گاهی ز برای نیک و بد میگیریم
 گر آخر عمر گوشه‌های دست دهد
 بنشینم و بر گناه خود میگیریم⁶⁴

[Bazen nefis ve akıl kederinden ağlarım/ Bazen de iyiden ve kötüden sebep ağlarım/ Ömür sonunda bir köşe verecek olursa/ Oturup da kendi günahlarıma ağlarım]

Beşerî akıl, ilâhî yaratıcının varlığını idrak edemez; onun kudretine ait izleri yaratmış olduklarında gören ise ilâhî akıldır.

هر ذره که در وادی و در کساریست
 از پیکر هر گذشتہی آثار است
 وین صورتهای که بر در و دیوار است
 از روی خرد چو صورت دلدار است⁶⁵

[Vâdideki ve dağdaki her zerrede/ Bir iz vardır ait olan her geçen güzele/ Kapı ve duvar üstündeki sûretler/ Akıldan sebep benzer sevgilinin yüzüne]

İnsan Allah'ın ilmini, mârifetini müşâhede etmek gayesiyle dünyaya gönderilmiştir. Ancak beşerî akıl, onun bu gayeye ulaşmasında Allah ile arasında perde olmaktadır.⁶⁶ Buna göre keyfiyeti bakımından beşerî akıl fânîdir, fânî olan da ebedî âleme geçemez, fânî âlemde kalır.

63 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 15. Bab: "Mahremî Dostluğuyla Buluşma Duâsı Hakkında" 14. Rubâî, 83.

64 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 23. Bab: "Ömürden Duyulan Bezginlik ve Âkıbet Korkusu Hakkında" 12. Rubâî, 112.

65 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 24. Bab: "Ölümün Gerekliği ve Yeryüzünün Ölülerin Toprağı Olması Hakkında" 19. Rubâî, 120.

66 Tenik ve Göktaş, "Tasavvuf Bilgisi", 190.

اجزاء زمین تن خردمندان است
ذرات هوا جمله لب و دندان است
بندیش که خاکی که برو میگذری
گیسوی بتان و روی دلبدان است⁶⁷

[Akıllıların bedenidir, yeryüzünün cüzleri/ Hepsi dudak ve dişdir, havanın zerreleri/ Düşün üstüne basıp geçtiğin /Güzellerin saç ve sevgililerin yüzü olan toprağı]

Hüner kazanarak olgunlaşan akıl, küllî olan yani ilâhî akıldır. Cüz'î akılı karşılayan beşerî aklın engellerini aşır aklın bu mertebesine ulaşmak zordur. Zira sûret ile bilineni bütünüyle bilmek ve anlamak olan mârifet, Allah'ın bilgisinin yanı sıra kendi câhilliğini de bilmektedir. Bu sayede kişi, kendi "hiç"liğinin farkına varır.⁶⁸

عمری بدویدم از سر بیخبری
گفتم که مگر به عقل گشتم هنری
تا آخر کار در پس پرده عجز
چون پیرزان نشستام زارگری⁶⁹

[Câhillik yüzünden bir ömür koştum ben/ Belki akılla bir hüner sahibi olurum, dedim ben/ En sonunda âcizlik perdesinin arkasında/ Oturmuş ağlayan yaşlı kadınlara döndüm ben]

Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisine mazhar olan insan, varlıklar içerisinde yaratılmış en güzel varlıktır. Zira onun bedenine ait her bir organ, farklı bir ilâhî bilgiye sahiptir. Bunu idrak edebilmek için ise derûnî bir tefekküre ihtiyaç vardır.⁷⁰ Bu tefekkür hâlini, delilik hâliyle ilişkilendirerek Attâr, ilâhî hakîkatlere ulaşmada aşkın aklın önüne geçtiğine dikkat çekmektedir.

عقلی که کمال در جنون مبیند
بنیاد وجود خاک و خون مبیند
چشمی که دو کون در درون مبیند
مشتی رگ و استخوان برون مبیند⁷¹

[Delilikte olgunluğu bulan aklın kendisi/ Görür, toprak ve kandan ibâret olanın hakikatini/ İçinde iki âleme bakan gözü var/ Dışında bir tutam damarı ve kemiği]

İlâhî aşıkta sevgiliye ulaşmak için benlik düşüncesinden kurtulan âşıktaki aklın yerini aşk alır ve her varlıkta ilâhî sevgilinin güzelliklerini müşâhede etmeye başlar.

67 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 24. Bab/ 20. Rubâi, 120.

68 Tenik ve Gökteş, "Tasavvuf Bilgisi", 197-198.

69 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 27. Bab: "Ümitsizliği ve Âcizliği Tanımak Hakkında" 7. Rubâi, 132.

70 Tenik ve Gökteş, "Tasavvuf Bilgisi", 179.

71 Feridüddin Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 31. Bab/ 6. Rubâi, 150.

ای واقعه عشق تو کاری مشکل
 خورشید زُخت فتنه جان، غارت دل
 هرکاو نفسی بید خورشید زُخت
 دیوانه بؤد اگر بماند عاقل 72

[*Ey aşkın belâsı ıstırap veren sevgili! / Canın fitnesi, gönlün talanıdır senin yanağının güneşi/ Yanağındaki güneşi gören her bir nefisin/ Eğer yerinde kalırsa akılı olur onun divânesi*]

Âşık, ilâhî sevgiliye duyduğu aşkına karşılık almak için ondan gelen her türlü cevr ü cefâya tahammül gösterir, öyle ki bu hâli idrak edebilmede beşerî akıl ise aşkın gerisinde kalır.

در زلف تو صد حلقه دیگرگون است
 هر حلقه او تشنه صد صد خون است
 میتوان گفت وصف زلفت چون است
 باری ز حساب عقل ما بیرون است 73

[*Senin saçında yüz çeşit halka vardır/ Her halkası yüzlerce kana susamıştır/ Senin zülfinü övebilmek için/ Öyleyse bize düşen akıl hesabından çıkmaktır*]

Aşk makamında âşık kendi benliğinden kurtularak akılını aşka teslim etmiştir. Attâr'ın da etkisinde kaldığı ilk büyük Sünnî mutasavvıflardan Hallâc-ı Mansûr'un “enelhak” –ben Hakkım sözü, kendi varlığını yok sayarak Hakk'ın varlığını dile getiren âşığın teslimiyetidir.⁷⁴

در عشق تو عقل و هوش میتوان داشت
 جان مست و زبان خموش میتوان داشت
 عقل من دلسوخته را چشم رسید
 کز چشم تو عقل گوش میتوان داشت 75

[*Senin aşkına düşende akıl ve şuur bulunamaz/ Can sarhoştur, dil susamaz/ Ben gönlü yanmışın akılı göze geldi senin bakışından/ Akıl buna kulak asamaz*]

SONUÇ

Ferîdüddîn Attâr, ihtiva ettiği konu çeşitliğine göre elli babdan müteşekkil *Muhtârname* adlı eseriyle, Fars edebiyatında rubâî nazım şeklinde müstakil bir mecmua oluşturacak kadar şiir söylemiş mutasavvıf şairlerin başında gelmektedir. Bu rubâiler Attâr'ın tasavvufî düşüncesinin felsefî yönünü ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Bu çalışmada *Muhtârname* adlı rubâî mecmuasından hareketle, tasavvufî düşüncede “akıl” mefhumu üzerinde durularak mecmuadan seçilmiş örnek rubâilerden istifadeyle, Attâr'da akıl konusu ele alınmıştır.

Sûfî düşüncede akıl için yapılan *küllî akıl* –ilâhî akıl ve *cüz'î akıl* –beşerî akıl sınıflamasına göre Attâr, ilk dönem sûfîlerinin yaklaşımlarına benzer bir yaklaşımla cüz'î akılı, hakikati

72 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 35. Bab: “Sevgilinin Yüzü ve Saçının Sıfatı Hakkında” 5. Rubâî, 173.

73 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 35. Bab: 60. Rubâî, 179.

74 Süleyman Uludağ “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, c. XV, (İstanbul, TDV,1997), 379.

75 Ferîdüddîn Attâr, *Mecmûa-i Rubâiyyât*, 36. Bab: “Sevgilinin Gözü ve Kaş Hakkında” 6. Rubâî, 181.

anlamda ve mârifete ulaşmada bir engel görmektedir. Küllî akıl karşısında yetersiz ve değersiz olan cüz'î akıldır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Attâr'ın rubâîlerinde cüz'î akıl, akla yönelik eleştirilerin merkezindedir.

Attâr'göre; insan yaratıcılığı akıl yoluyla vasfetmeye çalışsa da O'nun mutlak birliğini tam olarak idrak edemez. Yetersizlik ve sınırlılık yönüyle beşerî akıl, cüz'î akli temsil etmektedir. Beşerî akıl, keyfiyeti bakımından kâmil olmayandır, bu akıl vasıtasıyla Allah'ın zâtının bilinmesi mümkün değildir. Ancak yaratıcıdan izler taşıyan evreni akıl gözüyle müşâhede etmek mümkündür. Akıl ferâset gücünü, îmanın kuvvetinden almaktadır. Ruh huzuru için beşerî akıldan uzaklaşmak gerekir. Akıl ve aşk ilişkisi bakımından ilâhî hakîkatin sınırlarına ulaşmada derece olarak aşk akıldan üstündür. Akıl aşka teslim olandır. Âşık da akıllının önündedir. Akıl ve nefis ilişkisi bakımından akıl nefsin istek ve arzularına temâyül eder. Nefsiyle mücadele eden kişi akıllıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ateş, Süleyman. “Cüneyd-i Bağdâdî.” *DİA*. c. VIII. (İstanbul: TDV, 1993), 120.
- Attâr, Feridüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ*. haz. Süleyman Uludağ. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- Ceylan, Ömür. “Tavus”. *DİA*. c. XL. (İstanbul: TDV, 2011), 184-185.
- Çalka, Mehmet Sait. “Klasik Türk Şiirinde Rubâî”. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Devletşah-i Semerkandî. *Tezkiretü'ş-şuarâ*. nşr. Muhammed-i Remezânî. Tahran: 1338 hş.
- el-Aclûnî, Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'ş-tehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. thk. Ahmed el-Kalâş. Kahire, ts., c.I.
- el-İsfahanî, Rağîb. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Feridüddîn Attâr Nişâbüri. *Mecmûa-i Rubâiyyât [Muhtârname]*. Mukaddime ve tsh. Muhammed Rıza Şefî-i Kedkenî. Tahran: İntişârât-i Tûs, Çâphâne-i Zer,1357 hş.
- Gazzâlî. *el-Münkız mine'd-dalâl*. nşr. Cemîl Salîbâ, Kâmil Ayyâd. Dımaşk:y.y., 1956.
- Gökdağ, Kamuran ve Yunus Cengiz. “Oluşun Akıl ve Ahlak Ötesi Hali: Mevlânâ'da Özgürleşme Ya Da Kendini Aşma Pratiği Olarak Fenâ”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*. 13/1 (2021), 220-241.
- <https://sozluk.gov.tr/> “akıl” (Çevrimiçi: 23.10.2021).
- Kırlangıç, Hicabi. “Mevlâna'da Senâî Etkileri”. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 9/28 (2009/I), 7-32.

- Kopuz Çetinkaya, Fatma. "Tasavvufi Bir Metin olarak Esrarnâme'nin Edebî Dili". içinde *Uluslararası Tasavvuf ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri Kitabı*. ed. Asuman Gökhan. Uluslararası Tasavvuf ve Edebiyat Sempozyumu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Kopuz, Fatma. "Feridüddin-i Attâr ve Muhtârname'sinin Türkçeye Çevirisi". Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Nîşâbüri, Şeyh Feridüddin Attâr. *Tezkiretü'l-evliyâ*. nşr. R. A. Nicholson. Mukaddime: Merhûm Kazvîni. Tahran: İntişârât-i Safî Alişâh, 5.bs., 1385 hş.
- Nuhoglu, Güller. "Fettâhî'nin Hosn u Dil (Hüsni Dil)'i İle Fuzûlî'nin Sıhhat ve Maraz'ının Mukayesesi". *Şarkiyat Mecmuası*. 38 (2021), 89-109.
- Öngören, Reşat. "İbn Atâ." *DİA*. c. XIX, (İstanbul: TDV, 1999), 336.
- Öztürk, Mürsel. "Rubâi." *DİA*. c. XXXV, (İstanbul: TDV, 2008), 176-77.
- Sühreverdî, Ebu Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed. *Gerçek Tasavvuf Avarifü'l-Maarif*. trc. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Attâr, Feridüddin." *DİA*. c. IV, (İstanbul: TDV, 1991), 95-98.
- Şemîsa, Sîrûs. *Seyr-i Rubâ'î Der Şi'r-i Fârisî*. Tahran: y.y., 1323 hş.
- Şemse'd-dîn Muhammed b. Kaysu'r-Râzî. *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âri'l-'Acem*. nşr. Muhammed Kazvîni, Müderris-i Razavî. Tahran: y.y., 1314 hş.
- Tenik, Ali ve Vahit Göktaş. "Tasavvuf Bilgisi: Allah'ı Allah'la Bilmek İlmine Giriş". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*. 14/1(2016), 177-202.
- Uludağ, Süleyman. "Akıl." *DİA*. c. II, (İstanbul: TDV, 1989), 246-47.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr." *DİA*. c. XV, (İstanbul: TDV, 1997), 379.